

BAKI–1501 ROMANININ TARİHSEL BOYUTU ÜZERİNE BİR İNCELEME

Sedat ADIGÜZEL*

ÖZET

Tarihî romanın Azerbaycan edebiyatındaki en önemli temsilcilerinden biri Azize Caferzade'dir. Yazar, tarihî romanları ile tarihe ışık tutmuş ve tarihî olayları günümüze taşımıştır. Bakı-1501, Şah İsmail'in yaşamını ve 16. yüzyıldaki siyasî, toplumsal ve dinî hayatı konu edinen başarılı bir eserdir. Bu çalışmada Bakı-1501'in tarihî roman özellikleri incelenerek yapıtın sosyal, siyasal ve kültürel açıdan tarihsel boyutu değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Tarihî roman, Azerbaycan edebiyatı, Azize Caferzade, Bakı–1501

ABSTRACT

Azize Caferzade is one of the most significant representatives of historical novel in the Azerbaijan literature. The author shed light on history and brought historical events to the present through his historical novels. Bakı-1501 is a succesful work that deals with the life of Shah İsmail and political, social and religious life in the 16th century. This study examines the historical novel characteristics of Bakı-1501 and its historical dimensions from a social, political and cultural perspective.

Keywords: Historical novel, Azerbaijan literature, Azize Caferzade, Bakı–1501

Tarihî roman, 19. yüzyıldan itibaren edebiyat sahasındaki yerini almıştır. Bu dönemden sonra edebiyat eleştirmenlerinin ve araştırmacılarının sürekli gündeminde olan bir roman türüdür. Yazarları tarihî roman yazmaya iten nedenler, hangi eserlerin tarihî roman sınıflandırması içinde yer alacağı sürekli tartışma konusu olmuştur. Avrupa edebiyatlarında, ünlü İngiliz romancı Sir Walter Scott'un eserleri ile ilk örneklerini verildiği kabul edilir.

Tarihî roman, konulara dayalı bir sınıflamanın içinde yer almaktadır. Gürsel Aytaç Tarihî romanı şöyle tarif eder: *“Konusunu tarihî şahsiyetlerden ya da tarihî olaylardan alan, tarih gerçekliğini, düzmece (fiktiv) olayların yaratılmasında kullanan roman çeşidi...”* (AYTAÇ 1990: 494) Marksist eleştiri kuramının önde gelen temsilcilerinden olan Lukacs bir romanın tarihî roman olarak tanımlanabilmesi için sadece konu ve yapı bakımından tarihle ilgili olmasının yetmeyeceğini, anlatı kişilerinin ruhsal durumlarının ve algılayış şekillerinin de tarihe uygun olması gerektiğini ileri sürer. Onun için tarihî romanın oluşum süreci, hem toplumsal hem de ideolojik olarak çok önemlidir. Lukacs, Avrupa'da 19. yüzyıldan itibaren ilk tutarlı örneklerini verdiği kabul edilen tarihî romanın oluşum zeminini şöyle açıklamaktadır: *“Ama bizim için önemli olan, tarihsel romanın hangi toplumsal ve ideolojik zeminde oluşabileceğini açıkça göstermek için Fransız Devrimi öncesi ve sonrası tarih bilincinin özel niteliğini nesnel olarak ortaya koymaktır.”* (LUKACS 1965: 25) Tarihî roman türünü diğer roman türlerinden ayıran Jeremi Hawthorn'un şu tespiti de romanın bu türünün özelliklerini ortaya koyması bakımından kayda değerdir: *“Tanımlanmış bir tarihî çevre içinde karakterler ve*

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi

olayların işlendiği roman türüne tarihî roman adı verilir. Hem tarihî hem de itibarî karakterleri ihtiva edebilir. Tarihî romanı diğerlerinden (tarih içinde) seçilmiş bir mekânın görünüşü, kurumlar, binalar ve tavırların kabul edilebilir tarifleri ayırır.” (YALÇIN 2002: 250)

Romanın Avrupa'daki gelişimi ile Sovyetler Birliği'ndeki gelişimi birbirinden oldukça farklıdır. Özellikle 1920'li yıllardan sonra, sosyalist ideolojinin egemenliği altında yaşamak zorunda kalan Azerbaycan'ın da içinde yer aldığı ülkelerde sanatın gelişiminin doğal bir süreç geçirdiğini söylemek mümkün değildir. Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında tarihî roman da diğer edebî türlerde olduğu gibi siyasî bir sürecin ürünüdür. 1930'lu yıllardan sonra çok popüler olan tarihî roman, Azerî yazarlarının birçoğunun örnek verdiği bir roman türü olmuştur. Azerbaycan edebiyatında ilk tarihî romanlara yaklaşım, edebiyatın bütün sahalarında olduğu gibi ideolojiktir. Bu eserlerde egemen ideoloji olan sosyalizmin temelleri tarihin derinliklerinde aranmaktadır. Avrupa'da Fransız İhtilali ile güçlenen milliyetçilik temellerine dayanan tarihî roman, Sovyet ideologları ve edebiyat eleştirmenleri tarafından milliyetçi kimlik yapısından uzaklaştırılmış ve bu roman türüne inkılâpçı bir yapı kazandırılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan edebiyatının tarihî romanlarını incelerken, egemen ideolojinin bu yaklaşımına özellikle dikkat etmek gerekmektedir.

Azerbaycan edebiyatında 1930'lu yıllarda M. S. Ordubadi ile ilk örneklerini veren tarihî roman, Azize Caferzade'nin* eserleri ile zirveye ulaşmıştır. Caferzade'yi Azerbaycan edebiyatında tarihî roman türünün en güzel örneklerini veren yazar olarak kabul edebiliriz. Azerbaycan edebiyatında önemli değişikliklerin yaşandığı 1960 Nesri'nin yazarları ile eser verdiği dönemler bakımından çağdaş olan Azize Caferzade, bu neslin içine dâhil edilmese de yazdığı tarihî romanlarla Azerbaycan'da edebiyattaki değişimin sembollerinden biri olmuştur.

Bakı-1501 adlı roman Azize Caferzade'nin tarihî roman yazma başarısının önemli örneklerinden biridir. *Bakı-1501'in* başkişisi olan Şah İsmail'in yaşamı ve savaşları, Azerbaycan edebiyatında tarihî roman yazarlarının en çok ilgi

* Azize Caferzade: 29 Ekim 1921 yılında Bakü'de dünyaya gelmiştir. 1946 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesinden mezun olmuş ve bir müddet öğretmenlik yapmıştır. 1944-1946 yıllarında Cafer Cabbarlı adına Azerbaycan Film Sinemasının Senaryo Şubesinin müdürlüğünü; 1947-1949 yıllarında ise Tiyatro Okulunun müdürlüğünü yürüten Caferzade, 1956 yılında doçent, 1974'te ise profesör olmuştur. 1974-1989 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Edebiyat Tarihi ve Folklor kürsüsünde öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Azerbaycan edebiyatının son yıllardaki en büyük yazarlarından biri olan Azize Caferzade 4 Eylül 2003 tarihinde vefat etmiştir. Yazarlık yaşamına 1937 yılında yayımlanan ilk hikâyesi 'Azrail' ile başlamıştır.

Azize Caferzade'nin eserlerinden bazıları şunlardır: Natevan Haggında Hekayeler (1963), Gızımın Hekayeleri (1964), Sahipsiz Ev (1966), Gızıl Sahile Seyahat (1968), Ellerini Mene Ver (1969), Alemde Sesim Var Menim (1972), Vetene Gayıt (1977), Bakı-1501 (1981), Yad Et Meni (1980), XIX. Esrde Halg Şe'ri Üslubu (1981), Anamın Nağilları (Bakü, 1982- İstanbul, 1990), Celaliyye (1983), Gülistan'dan Önce (1996), Zerrintac – Tahire (1996), Bir Sesin Faciası (1997), Işığa Doğru (1998); Belâ (1999), Hazar'ın Göz Yaşları (2002) Bunların yanı sıra birçok bilimsel eseri ve tercümeleleri de vardır. (AHMEDOV 1987: 174; CAFERZADE 1990: VII-XIV; KAFKASYALI 1989: 10-22; VAHİDOĞLU 1997: 104)

Bakı-1501 Romanının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme

gösterdikleri konulardan biri olmuştur. Ferman Kerimzade'nin *Çaldıran Savaşı*, *Hüdaferin Köprüsü*; Elçin'in *Mahmut ve Meryem* bu konuda yazılmış tarihî roman örneklerinden bazılarıdır. Hem konunun işlenişi hem de yazarın yaklaşımı *Bakı-1501*'i bu konuda yazılmış diğer romanlardan ayırmaktadır.

Bakı-1501, 1981 yılında yayımlanmıştır. Roman üç ana bölümden oluşmaktadır. Ayrıca her bölüm kendi içerisinde de farklı başlıklarla birkaç alt bölüme ayrılmıştır. Romanla aynı adı taşıyan ilk bölümde, Şirvanşahlar sarayı, Bibihanım, Gazi Bey ve Şah İsmail'in hikâyeleri ile birlikte Bakü'nün işgali anlatılır. İkinci Bölüm "Kanlı Belalı Dünya", üçüncü bölüm "Hükümdarın Şair Yüreği" adlarını taşımaktadırlar. Romanın bu bölümlerinde de Şah İsmail'in yaşamı, Safeviler devletinin gelişimi ile öykü zamanının toplumsal, siyasal, ekonomik ve dinî yaşamı hakkında oldukça geniş anlatımlar yer almaktadır. *Bakı-1501* konusunu tarihten alan fakat tarihle kurmaca dünyanın kaynaştığı, okuma zevki yüksek, okuyucusunu roman zevki içerisinde tarihin derinliklerine götüren, hatta tarihe ışık tutan bir yapıttır.

Romanda, Safeviler devletinin kurucusu olan Şah İsmail'in yaşamı, savaşları, devlet yönetimi ve kişiliği temel anlatıyı oluşturan unsurlardır. Zaten roman adını Şah İsmail'in 1501 yılındaki Bakü kalesini kuşatması ve şehri işgalinden almaktadır.

Konu olarak romanın sadece tarihî gerçeklere dayandığı söylenemez. Anlatıda gerçek tarih ile yazarın kurmaca dünyası, konu bütünlüğüne sağlam bir zemin hazırlayacak şekilde iç içe geçmiştir. Azize Caferzade'nin tarihî roman yazmadaki başarısının sırrı kendisine ait olan kurmaca âlem ile gerçek olayları kaynaştırıp bir bütün olarak sunmasındaki başarısından kaynaklanmaktadır. Tarihî roman, geçmişte yaşanan olayların ve tarihte önemli rol oynamış büyük şahsiyetlerin günümüze taşınmasında bir araçtır. Tarihî roman mutlaka tarihin gerçeklerine dayanmalıdır, fakat bu gerçeklerin tarih kitaplarında yer alan kesin bilgiler olması gerektiğini söylemek doğru bir değerlendirme olmaz. Tarihî roman yazarını bir tarihçi olarak, yazdıklarını da tarih kitabı olarak değerlendirmek, yazarın sanatçı kişiliğinin, eserin de sanat eseri olma özelliğinin inkârı demektir. Edebî türler içerisinde sanatçıya çok geniş anlatım imkânları tanıyan romanda yazar, kimliği, kişiliği ve kurmaca dünyası ile mutlaka yerini alacaktır.

Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahip olan Safeviler ve Şah İsmail döneminin toplumsal ve millî bilinçle ele alındığı *Bakı-1501*'de, Azize Caferzade'yi hem sanatçı kişiliği hem de dünya görüşü ile anlatının bütünü içinde karşımızda görürüz. Yazar anlatıcı kimliği ile olaylara müdahale edici bir konumda olacağını anlatının hemen başında belli eder. Romanın ilerleyen bölümlerinde de anlatıcının bu müdahaleci konumuna sık sık rastlamaktayız. Bu durum okuyucuda kurmaca olayları tarihî gerçeklerle birlikte bulacağı bir eserle karşı karşıya olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Tarihî roman yazarının gerçekçiliği, romanda ele aldığı tarih bilgilerinin doğruluğunun yanı sıra kurmaca âlemde yarattığı kişi, zaman ve mekân gibi içsel öğelerle; kültür, gelenek, yaşam biçimleri gibi dış yapı unsurlarını birleştirme başarısında yatmaktadır.

Azize Caferzade, romanına Hazar denizinin tasviri ve bu denizin tarih boyunca aldığı adların anlamlarının anlatımıyla başlar. Yazar bu bölümde bir halk anlatıcısı gibidir. Tarihsel bir anlatıma başlandığı izlenimi bu bölümde verilir. Romanın değişik bölümlerinde anlatıcı ortaya çıkar, düşüncelerini açıklar ve yorum yapar. Bu durum, anlatım tekniği ve bakış açısı bakımından, halk anlatılarına göre daha modern bir yapıya sahip olan roman için bir kusur sayılmaktadır. Fakat Azize Caferzade tarihî olayları anlatırken, halk anlatılarının hemen hemen hepsinden istifade eder. Caferzade'nin romanları anlatım tekniği açısından değerlendirirken bu durumun da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. *"Hazar! Ey nimet, bereket denizim benim! Sabilinde durmuşum, sabilinde sevmişim, sabilinde şenlenmişim. Hastalandığımda,-altın kumun iyileştirmiş; dinleniş dalgalarının köynünde seyahatlere çıkmışım. Sen benim ata yurdum, sen benim damarlarımda akan kanım kadar yakınımın, Hazarım, denizim benim..."*(CAFERZADE 1981: 7) Anlatıcı sanki romanın içinden biri olacakmış görünümü ile romana başlamaktadır. Fakat anlatıcı olarak eser üzerindeki konumu tanrısaldir. Her şeyi öncesi ve sonrası ile bilen yazar, romanın farklı yerlerinde yukarıdaki alıntıda olduğu gibi kendini gösterir. On yedinci ve otuz üçüncü sayfalarda anlatıcı Hazar'la konuşur, fakat yüz yirmi yedinci sayfada anlatıcı ile okuyucu yüz yüzedir ve anlatıcı olayların seyri hakkında bilgiler vermektedir.

Bakı-1501'i tarihî roman çerçevesi içinde değerlendirirken olay örgüsü bakımından gerçek tarihe yaklaşan özellikleri kuram açısından değerlendirilmelidir. Bu durum ise bütüncül bir incelemeyi gerektirmektedir. Konusunu tarihten alan her eser tarihî roman değildir. Tarihî romanlarda toplumsal yaşam ve siyasî durum bir bütün olarak yansıtılmalıdır. Bu nedenle tarihî roman mutlaka sağlam bir zemin üzerine oturtulmalıdır. Kurmaca dünya ve tarihî gerçekler içsel bir bütünlük oluşturmalıdır. Tarihî gerçekler, kişilikler, olaylar, belgeler gerçeğe yakın bir anlatımla sunulmalıdır. *"İyi bir tarihî roman yazarı, seçtiği zaman diliminin gerçeklerini aynen yansıtmak için çalışır."* (YALÇIN 2002: 251)

Bakı-1501, 16. yüzyılda Azerbaycan, İran ve Anadolu'da yaşanan olayları anlatmaktadır. Anlatıda olayların merkezi Safevi imparatorluğu ve Bakü'dür. Şah İsmail ise romanın başkişisidir. Anlatıya Şah İsmail'in Bakü kalesini kuşatması ve şehri zapt etmesi ile başlanır. Bu bölüm yani Şah İsmail'in Bakü'yü işgal etmesi tarihî bir gerçektir. İsmail, Şirvanşah Ferruh Yasar'dan, babasının ve dedesinin intikamını almak için büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. Bu bölümde Şirvanşahlar prensi Gazi Bey'in ve Bibihanım'ın hikâyeleri ise kurmaca olayların tarihî gerçekler içine yerleştirilmesidir. Gazi Bey, Şirvanşahlar devletinin veliahdıdır. Bir köylü kızı olan Bibihanım'a âşık olmuş ve onunla evlenmiştir. Şah İsmail'in Bakü'yü işgalinde, Bakü kalesini Ferruh Yasar ve Gazi Bey kaleden uzak olduğu için, Bibihanım savunmuştur. Kale savunmasında büyük bir başarı sağlayan Bibihanım, şahla kılıç mücadelesinde onu öldürebileceği hâlde vazgeçmiştir. Bibihanım'la Gazi Bey'in aşk hikâyeleri, İsmail'le Bibihanım'ın kılıç savaşı ve kalenin düşüşü ile birlikte en yakın adamlarının ihanetine uğrayan Bibihanım'ın Kız Kalesi'nden atlayarak intihar etmesi bu bölümdeki kurmaca unsurlardır. Romanda Şah İsmail'le Bibihanım'ın

kalenin dışında karşılaşmaları ve Bibihanım'ın zaferi şöyle anlatılmaktadır: *"Onlar kılıçlarına el attılar. Ufkun kızardığı yerde bir parmak kalınlığında baş kaldırmış güneşin bele zayıf kırmızımsı ışıkları altında kılıçlar şafak çaldı. Onlar bevesle, gençlik ateşi ile vuruşuyorlardı. Henüz gazaptan tutuşup yanmıyor, sanki talim yapıyorlardı."* (CAFERZADE 1981: 91)

Romanın bütününde gerçek olaylarla kurmaca olayların, gerçek kişilerle kurmaca kişilerin birlikte olay örgüsünü oluşturdukları görülmektedir. Gerçek kişiler kurmaca olayların kahramanları olurlar. Şah İsmail'in, Bibihanım, Aytakin ve Derviş İbrahim'le yaşadıkları bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Gerçek tarihle, kurmaca dünyanın iç içe geçişi roman sanatının bir özelliği olarak değerlendirilmektedir. Yazarın, tarihî roman yazarı da olsa bir sanatçı olduğunu unutmamak gerekir. Sonuçta tarihî olayların anlatımı ile ortaya çıkan eser bir tarih kitabı değil edebî bir ürün olan romandır. Tarihî roman yazarı en az diğer roman türlerinde olduğu kadar özgürdür. Tarihî bilgilere ve belgelere sadık kalmak yazarı, sanatçı kimliğinden uzaklaştırıp, ona belge toplayıcısı kimliği kazandırır. Bu nedenle tarihî roman yazarını değerlendiren tarihî bilgilerin bire bir doğruluğu açısından değerlendirmemek gerekir. *"Bir tarih romanı bilimsel bir tarih eseri kadar güvenilir olamaz, daha önemlisi öyle olmak zorunda değildir, çünkü onun başka mezzetleri vardır."*(AYTAÇ 1990: 24) Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere belge ve bilgi yığını olan ve konusunu tarihten alan her esere tarihî roman denilemez.

Romanda Şah İsmail'in dedesinin ve babasının, Şirvanşah Ferruh Yasar tarafından öldürülmeleri ve büyük zorluklar içinde geçen çocukluğu, annesinin ve kardeşlerinin zindanlarda ölmeleri, İsmail'in küçük yaşlarından itibaren bir dinî lider olarak sürekli itibar görmesi, Şiilik mezhebini yaymak için verdiği mücadele, kahramanlığı, şairliği, Anadolu'daki Şii örgütlenmesi, Bakü ve Çaldıran savaşları tarihî gerçeklerle uyum içinde anlatılmaktadır. Romanın tarihî zemini bu olaylar üzerine kurulmuştur. Şah İsmail'in romandaki yaşamı tarih kaynaklarından alınan bilgilerle karşılaştırıldığında romanın bu gerçeklerle büyük ölçüde benzerlik gösterdiği açıkça görülmektedir. Fakat bu gerçekler roman dünyası içinde kurgusal bir bütünlükle anlatılmıştır. Romanda Şah İsmail'in yaşam hikâyesi "Zembil İçinde Bir Gün" başlıklı bölümle başlar. Bu bölümde bütün ailesi Şii düşmanları tarafından yok edilen İsmail'in, Şiiler tarafından düşmanlardan saklanması ve küçük İsmail'in yaşadığı sıkıntılar anlatılmaktadır. *"Labican bağları küçük İsmail'in çok hoşuna gitmişti. Burada biraz buğur bulmuştu. Yedi yaşında bir çocuk olmasına rağmen yaşlı bir insanın dayanabileceği belalara katlanmıştı. Bundan dolayı İsmail yaşatlarına göre çok ilerlemişti."* (CAFERZADE 1981: 171) Şah İsmail'in çocukluk yılları ve yaşamı romanın diğer bölümlerinde de sık sık anlatılır. Bu anlatımlar da İsmail'in gerçek yaşamı ile de örtüşmektedir. Tarihî bilgiler yazarın zengin anlatımı ile süslenmiş ve tarihin boş bıraktığı hikâye kısmını yazar tamamlamıştır. Tarihî romanla tarih kitabı arasındaki önemli farklardan biri de bu anlatım özelliğidir. Lukacs bu farkı şöyle açıklamaktadır: *"Tarihsel romanda söz konusu olan büyük tarihsel olayların yeniden anlatımı değil, bu olaylarla kişileştirilen insanların yazınsal olarak canlandırılmasıdır..."* (LUKACS 1965: 50)

Bir romanın, tarihî roman olarak kabul edilebilmesi için sadece romanın konusunun tarihin herhangi bir döneminden alınıp çağdaş bir anlatımla okuyucuya sunulması yeterli değildir. Hangi konunun tarihî olarak değerlendirileceği hangilerinin değerlendirilemeyeceği de tartışmaya açık bir durumdur. Bu nedenle anlatım bütünsel bir tarihî yapı içermelidir. Romanın iç yapısında zaman, mekân ve kişiler özellikle de başkişi anlatımının tarihsel boyutuyla birleşmelidirler. Anlatıcının ruh yapısı ve kişilerin psikolojileri de olay örgüsü kadar önemlidir. Bu nedenle tarihî romanın başarısında veya başarısızlığında yazarın anlatıcı olarak tavrı, konumu ve olayları algılayış şekli belirleyici bir unsurdur.

İç yapı unsurlarının bütünlüğü açısından roman ilk önce kişileri ile tarihe ait özellikler taşımalıdır. Daha önce belirttiğimiz gibi olaylar nasıl gerçek ve kurmaca olarak iki başlık altında incelenebiliyorsa anlatı kişileri de gerçek ve kurmaca kişilikler olarak iki başlık altında ele alınır.

Tarihî romanda ön planda olan konu mu yoksa kişi mi? Tartışmalarından da anlaşılmalıdır ki tarihî romanlarda kişilerin üstlendikleri fonksiyonellik diğer roman türlerine göre biraz daha fazladır. Tarihî romanda başkişi (özellikle tarihî kişilik) büyük kahraman özelliklerini ve sıradan insana ait özellikleri bir arada yansıtabildiği ölçüde okuyucunun gözünde somut hale gelir ve roman kişisi olarak bir değer kazanır. Aksi takdirde tarih kitaplarındaki hayalî bir varlık olmaktan öteye geçemez.

Bakı-1501 kahramanları bakımından önemli bir eserdir. Hatta romanda kahramanların konunun önüne geçtiğini söylemek mümkündür. Olay örgüsünde anlatının merkezi olan Şah İsmail, bir tip değil bir karakterdir. Sadece asan, kesen ve yok eden bir hükümdar kişiliği ile karşımıza çıkmaz. Şah İsmail düşmanını kılıçla kesen, kestikten sonra onun için ağlayan ve şiir yazar bir insandır. Çocukluk yıllarından itibaren anlatının içindedir. Yedi yaşındayken yaşadığı olaylarla anlatıya dâhil olmuştur. Bütün ailesi öldürülmüş kendisi de ölümden kurtulabilmek için çocukluğundan itibaren sürgün hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. Şah İsmail'i bir hükümdar olarak var eden ve ona yok etme gücünü veren intikam alma hırsıdır. Babasının ve dedesinin intikamını alma duygusu, Şiiliği kabul etmeyen bütün Bakü halkını kılıçtan geçirmesine sebep olmuştur. *Bakı-1501* romanının Şah İsmail karakteri için Yavuz Ahundov şu açıklamayı yapar: “*A. Caferzade Şah İsmail'in karakterini dört yönden şekillendirmek istemiştir: komutan, padişah, şeyh ve şair. Fakat onun karakterinin yazar şerhinde verilen bu dört hususiyeti vahdette açılmamış zengin manevî âleminin, iç sarsıntılarının, hareketlerindeki zıtlıkların devrin hadiseleri ile bağlı şekilde verilmesine teşebbüs edilse de kahramanın şahsiyet olarak teşekkülü, şair ve hükümdar olarak şöhret kazanması dolgun edebî aksini bulmamıştır.*” (AHUNDOV 1988: 90)

Yavuz Ahundov'un *Bakı-1501*'deki İsmail karakteri ile ilgili söylediği ilk şeyler doğru fakat tam teşekkül etmemiş bir karakter olarak değerlendirmesi ise taraflı bir yaklaşımdır. Ahundov, Şah İsmail'in romanda sıradan bir insan olarak değerlendirilebilecek karakter özelliklerine de hiç değinmemiştir. Azerbaycan edebiyatında çok işlenen kişilerden biri olan Şah İsmail'e böyle bir yaklaşımın sadece bu romanda olduğunu söyleyebiliriz. Romanın otuz iki ve otuz üçüncü

sayfalarında Şah İsmail, ordusuyla Kür nehrini geçerken gösterdiği cesaretle ordusunun önünde hiçbir zaman tereddüt göstermeyen cesur bir komutandır. Elli sekizinci sayfada, gözlerinin önünde ilk öldürdüğü insan canlandığında, savaşçı ruhu ve şairliği arasında yaşadığı ikileme sıradan bir insan profili çizen Şah İsmail, altmış ikinci sayfada Şirvanşahlar üzerine yürüyerek kendi mezhebini kabul etmeyen Sünni bir kabileyi yok etmekle ve Bakü ahalesinin tamamına yakını kılıçtan geçirmesiyle ile zalim bir lider görüntüsündedir. Şah İsmail, sarayında ise şair olarak karşımıza çıkar. Sarayında bütün sanatçılar koruma altında, oldukça rahat bir yaşam sürmektedirler. Olumlu veya olumsuzluğunu tartışmayacağımız bu yönleri ile Şah İsmail tam bir tarihî karakter olarak eserdeki yerini almıştır. Romanın kurmaca kahramanlarından biri olan Aytekin'in, Şah İsmail hakkındaki düşünceleri aslında kurmaca bir karakterin, gerçek bir kişilik hakkındaki düşünceleri ile adeta yazara ait bit bir yorum gibidir. Aytekin, Şah İsmail'in şiirlerini okuyunca, bu kadar duygusal şiirler yazabilen bir insanın sebepsiz yere insanları kılıçtan geçiremeyeceğini ve her geçtiği yerde kan ve gözyaşı bırakamayacağını düşünür. Şah İsmail de yaptıklarının doğru olup olmadığı konusunda tereddütlüdür. Aynı dili konuşan ve aynı dine inanan insanların mezhep farklılığı yüzünden yok edilmeleri İsmail'de düşünce bozukluklarına neden olur. Bu tamamen anlatıcıya ait bir düşüncedir ve anlatıcı tarafından Şah İsmail'e söylettirilir. *"Nasıl, hangi bakla, yaratıcının adıyla onun yarattıklarını kırıyor ve kırmaya teşvik ediyorum? Dehşete düşüyorum dede! Derdimi, kalbime çöken isyanı, içkiyle boğmaya çalışıyorum..."* (CAFERZADE 1981:114)

Şah İsmail'in komutanları çevresinde bulunan önemli kişiler, tarihte ün kazandıkları adlarla romandaki yerlerini almışlardır. Behram Gazi, Karamanlı Bayram Bey, Hüdafa Bey, Lala Hüseyin ve Muhammet Bey Ustaclı romanın tarihî kişilikleridir. Bu komutanlar cesaretleri ve Şah İsmail'e bağlılıkları ile ün kazanmışlardır. Özellikle Muhammet Ustaclı, Diyarbakır zaferi ile yenilmez bir komutan olduğuna inanmaya başlamış ve Sultan Selim'e yazdığı hakaret dolu mektuplar ve gönderdiği küçük düşürücü hediyelerle Çaldıran Savaşı'nın önemli nedenlerinden biri olmuştur.

Bakı-1501 romanında, kişiler konusunda dikkat çekici bir diğer özellik ise kadın karakterlerin anlatıda üstlendikleri roldür. Romanın üç farklı kadın karakteri üç farklı özellik ile anlatı içinde görev alırlar. Üçü de bir araya geldiğinde, Türk kadını kimliği karşımıza çıkmaktadır. Tamamen farklı kişiliklerde ve farklı kültürlerin insanları olsalar da üçünü de romanda birleştiren ortak noktaları güzellikleri, kahramanlıkları ve vatan sevgileridir.

Romanın kişi kadrosu içinde yer alan ilk kadın kahraman Bibihanım'dır. Bibihanım, bir derviş kızı olarak sakin bir yaşam sürerken, Şirvanşah prensi Gazi Bey'in ona âşık olması bütün yaşamını değiştirir. İlk önce tamamen yabancı olduğu ve kendisini kabul etmek istemeyen saray halkı ile mücadele eder. Daha sonra ise kayınpederi Ferruh Yasar'ın ve kocası Gazi Bey'in Şah İsmail tarafından öldürülmelerinden dolayı, Bakü'yü savunmak Bibihanım'a kalır. Bakü savunmasında büyük başarılar sağlar. Kale düştükten sonra güvendiği adamları tarafından ihanete uğrayınca Kız Kalesi olarak adlandırılan

kuleden atlayarak intihar eder. Bibihanım veya Gazi Bey'in ona verdiği adla Sultanım Hanım romanda şöyle tanımlanır: *"Atalar böyle kızlarımızı bakkında: Yiğit vatan çağırduğunda belli olur, aslanın dişisi erkeği olmaz demişler."* (CAFERZADE 1981: 83)

Romanın bir diğer kadın karakteri ise Aytekin'dir. Güzellik ve zarafetin sembolü sanatkâr bir kadındır. Şah İsmail'i bile kendine hayran bırakacak kadar güzel bir dansçıdır. Bütün ailesi Şah İsmail'in Bakü seferi sırasında Şiiliği kabul etmedikleri için kılıçtan geçirilmişlerdir. Aytekin de köle pazarlarında satılmış, sonunda şahın sarayına kadar ulaşmayı başarmıştır. Aytekin'in en büyük arzusu Şah İsmail'den ailesinin intikamını alabilmektir. Şah İsmail'i öldürerek ailesine ve vatanına olan borcunu ödeyeceğine inanır. Bu ideale ulaşır fakat Şah İsmail'i öldürme hareketi başarısızlıkla sonuçlanır. Bütün yaşamını İsmail'den intikam alma hırsına adanmış olan Aytekin öğrencileri tarafından saraydan kaçırlır. Şah İsmail'in, Çaldıran Savaşı'nda onu koruyanlardan birinin Aytekin olduğunu söylemesi romanın sembolik anlatımlarındandır. Aytekin bütün yaşamını vatanı uğruna intikam almaya adanmış önemli bir karakter olarak görülür.

Bakı-1501'in diğer kadın karakteri, Şah İsmail'in ilk eşi ve Şah İsmail'den sonra Safeviler devletinin idaresini eline alacak olan Tehmasib'in annesi Taçlı Hanım'dır. O da bir güzellik ve asalet sembolüdür. Diğer kadın karakterle benzeyen en önemli özelliği, vatanının ona ihtiyacı olduğunda bütün kimliklerinden sıyrılıp sıradan bir asker gibi vatan mücadelesine girişmesidir.

Romanın sonunda Şah İsmail'in anlatımıyla aktarılan Çaldıran Savaşı'nda bu üç kadının şahın etrafında onu korumak için savaşmaları bu husus için önemli bir ayrıntıdır. *"Sağ ve sol yanımda yüzü örtülü olarak vuruşanların kim olduklarını bilmiyorum. O bedbahları yalnız oklanıp yere yıkıldıkları zaman tanıdım: Biri güzel sanatkâr rakkase, bana karşı büyük nefretinin sebebini bilmediğim Aytekin; diğeri de Bakü'lü cengâver kadın, Gazi Bey'in eşi Sultanım Hanım idi..."* (CAFERZADE 1981: 262)

Romanda karakter olarak yer alan diğer önemli kişilerden biri Şirvanşah Ferruh Yasar'ın oğlu olarak romanda görev alan Gazi Bey'dir. İç dünyasında yaşadığı sorunlarla okuyucunun karşısına çıkan ilk karakterdir. Gazi Bey daha çok Bibihanım'ın anlatıldığı bölümlerde yer almaktadır. Gazi Bey'in gerçek veya kurmaca bir kişilik olarak değerlendirilmesi onun romandaki konumunu etkilemez çünkü o çok boyutlu bir kişi olma özelliği ile kurmaca yapının değişmez bir unsurudur. Saraylı zümrenin temsilcisidir. Fakat bu saraylılık Gazi Bey için olumlu bir vasıftır. Halkı ile iç içe yaşayan ve hatta onların içinden bir kızla evlenerek de onlara bağlılığını gösteren bir roman karakteridir. Bu açıdan temsil ettiği sınıf bakımından önemli bir kişidir. Gazi Bey'in soylu sınıfın temsilcisi olarak bu olumlu özelliğini onun annesinde göremeyiz. Annesi, bir derviş kızının saraya alınmasına karşı çıkar, hatta Bibihanım'ın saray halkından insanlarla görüşmesini yasaklayarak halka bakışını gösterir. Bu açıdan Gazi Bey'in romanda kişiliği ile üstlendiği önemli bir görevi vardır.

Romanda dikkati çeken diğer karakterler ise Derviş İbrahim ve Dergahgulu'dur. Derviş İbrahim, Anadolu'daki Şiilerdendir. Anadolu'da Şiilerin

başlattığı isyanlar sırasında idam edilmek istenir fakat arkadaşları tarafından son anda kurtarılarak, Yavuz Sultan Selim'in ordusu hakkındaki bilgileri Şah İsmail'e ulaştırmak için İran'a gönderilir. Yolculuğu sırasında Aytekin'le tanışır fakat Aytekin erkek kıyafetinde olduğu için onun kız olduğunu tahmin edemez. Bu yolculuk sırasında Aytekin Derviş İbrahim'e âşık olur fakat intikam hırsı onun bu âşkıdan uzak durmasına sebep olur. Derviş İbrahim Şah İsmail'in ordusuna katılır ve Çaldıran Savaşı'nda ölür. İbrahim de romandaki çok yönlü kişiliklerden biridir. Şii olmasına rağmen Şiiliği, Şah İsmail'in yaptıklarını, sebepsiz yere akıtılan Türk ve Müslüman kanlarının nedenini araştıran, sorgulayan biridir. Derviş İbrahim sofular arasına katılmadan önce Nesrin'le yaşadığı aşkla, Aytekin'le olan ilişkileri ve onu erkek zannettiği için kendisini yoldan çıkmakla suçlamasıyla tarihî anlatımın yoğunluğundan kurtarılmış bir roman karakteri olarak karşımıza çıkmaktadır. Derviş İbrahim yaşamı, aşkı, inançları ve idealleriyle bir derviş tipi değil dönem insanının karakteristik yapısını temsil etmektedir.

Romanda kurmaca âlemin Derviş İbrahim'le birlikte en önemli kişiliği Dergahgulu'dur. Dergahgulu Bakı'nın savunmasında aktif rol oynamış ve bu savaşta öldürülmüştür. Romanda bir savaşçıdan ziyade şehir ahalisinin, onların düşünce yapısının ve şehirlî yaşamın temsilcisidir. Özellikle vatan ve vatan savunması konusundaki düşünceleri ile yazarın en önemli karakterlerinden biridir. *"Dergahgulu kişi akşamüzeri evine döndü. Bir parça yemek yiyip nöbetçi olduğu kuleye dönmeliydi. Kaygılıydı çünkü kuleden hayli uzakta yapılan işler endişe vericiydi. Düşman orada her neyse bir şeyler yapıyordu..."* (CAFERZADE 1981: 96)

Dergahgulu'nun ailesi, Derviş İbrahim'in sofu arkadaşları, Bibihanım'ın dedesi ve komşuları, saray halkı, kervansarayların ahali, Şah İsmail'in Anadolu'daki örgütlenme işlerini takip eden kervancı Hacı Salman ve Aytekin'i saraya satmaya getiren tüccar kurmaca âlemin zengin kişi kadrosunu oluştururlar. Romanda bir bölüm halinde olan ve Sultan Selim'im sarayının anlatıldığı bölümde farklı bir mekânın gerçek kişileri anlatımının tarihî kahramanlarıdır.

Bakı-1501 kişi kadrosu olarak hem gerçek kişilikler hem de kurmaca kişiliklerden meydana gelen bir romandır. Anlatı kişilerinin ruh halleri, iç dünyaları, giyimleri ve dünyayı algılayış şekilleri içinde buldukları zamanın yani öykü zamanının özelliklerini gösterecek şekildedir.

Tarihî romanda zaman ve mekân da anlatımın tarihsel bir bütünlük oluşturması bakımından oldukça önemli iç yapı unsurlarıdır. Bir roman konu ve kişi olarak öykü zamanına yakın, zaman ve mekân anlatımı bakımından uzaksa inandırıcılık ve gerçekçilik açısından önemini kaybeder. Anlatıların anlam bakımından değer kazanmalarında en önemli yapı unsuru zaman ve mekânın anlatımının genel yapısı ile uyumudur. *"Peki, bütün bu zaman-uzamların ne gibi bir önemi vardır? En belirgin olan şey, anlatı açısından taşıdıkları anlamdır. Romanın temel anlatsal olaylarını örgütleyen merkezdir bu zaman-uzamlar. Zaman-uzam anlatı düğümlerinin bağlandığı ve birleştiği yerdir..."* (BAKHTİN 2001: 324) M. Bakhtin zaman ve mekânı anlatımının merkezi olarak kabul etmektedir. Zaman konusunun tarihî romanlardaki en önemli problemi öykü zamanı ile öyküleme zamanı

arasındaki geniş zaman dilimidir. Hangi olayın tarihî hangisinin tarihî olmadığı konusunda bile belirleyici unsur zamandır. *Bakı-1501*'de olayların, öykü zamanı dikkate alındığında tarihsel olup olmadığı tartışılmaz. Öykü zamanı, öyküleme zamanından dört yüzyıl öncesidir. Bu durum anlatılan olayların tarihî boyutunu gösterir, romanın tarihî özellikleri açısından önemli olan anlatılanların öykü zamanının gerçeklerine uyup uymadıklarıdır.

Romanda zaman kavramı eserin adında kendini göstermektedir. Şah İsmail'in Bakü'yü işgal ettiği yıl olan 1501 anlatıya ad olmuştur. Romanın geri kalan bölümlerinde net bir zaman kavramından söz etmemiz olanaksızdır. Bu romanın gerçeklerle bağdaştırılması bakımından önemlidir. Çünkü romana konu olan olayların yaşandığı dönemde zaman ince kesitlerinden ziyade geneliyle yaşanmaktadır. Zamanın belirgin kesitler yerine genel kullanımla verilmesi tarihî roman olarak sınırlarını çizmeye çalıştığımız *Bakı-1501* için tarihsellik boyutu açısından önemli bir ölçüdür. Romanın öykü zamanını içine alan yıllarda insan yaşamının sınırlarını çizen unsur dindir. Anlatının genelinde insanların yaşamlarını, düzenlerini; devletlerin politikalarını ve yönetim şekillerini belirleyen dinin zaman kavramı ölçütleri içinde de belirgin bir unsur olacağı muhakkaktır. İnsan yaşamının bir gününün dilimlerini namaz vakitleri ile güneşin doğuşu ve batışı belirlemektedir. Hem halk arasına hem de saray ahali arasında zaman kavramı olarak namaz vakitleri kullanılmaktadır. Romanda bazı zaman kavramlarının kullanılış şekilleri şöyledir: "*Güneş bir mızrak boyu yükselmişti ki... (28); O günün akşamına doğru...(61); Dergahgulu kişinin sözleri doğrudu. Gerçekten de Sultanım Hanım sarayda tek kalmıştı. İki gün önce saraya gelen...(69); Güneş turnak boyu yükselmişti...(72); Lağım ertesi gün akşama kadar bitirilmeli, akşamüstü kule patlatılmalydı...(86); Cuma günüydü...(143); Şimdi bu olaydan bir iki ay geçti...(176)*" romanın değişik bölümlerinden aldığımız bu zaman örnekleri anlatının zaman kavramında belirleyici olanın genel kesitler olduğunu göstermektedir.

Bakı-1501'de zamanın yıl olarak verildiği ilk yer Bakü'nün işgalinin anlatıldığı bölümdür. "*1501 yılının baharında şeyh oğlunun Aras'tan bu tarafa geçtiğinin haberi çıktı...*" (CAFERZADE 1981: 17) Bu ifade romanda sadece bir kez kullanılmıştır. Bu ifadelerin yer aldığı bölüm anlatıcının olaylara müdahale ettiği ve bizzat anlatının içinde olduğu kısımdır. Zamanın bu şekilde verilmesi anlatının geneli açısından değerlendirildiğinde romanın tarihsel yönü bakımından bir kusur sayılabilir. Çünkü anlatı zamanında kullanılan takvim hicridir. Bu nedenle miladi bir yıl ifadesinin kullanımı, okuyucuyu öykü zamanından uzaklaştırıp öyküleme zamanına götürmektedir. Bunun dışında romanın bazı bölümlerinde verilen tarihlerin hicri olması bu düşüncemizi doğrulamaktadır. "*Diyip 916 ncı yılın 28 Şebabında zâbiren Merv'den aralandı...(222); Şababad köyünde hicri 919ncü yılın 26 Zilhiccesi çok mübah bir gün olan Çarşambaya denk gelmişti...(116)*" romandan aldığımız bu zaman örneklerinde yazarın ifade bakımından öykü zamanının gerçeklerine sadık kaldığı görülmektedir.

Roman sanatında içsel bütünlük, anlatının sanat gücünü gösteren bir unsur ve yapının teknik olarak değerlendirilmesinde belirleyici bir ölçüttür. Mekân da

zaman gibi bu belirleyici unsurun yapısal öğelerinden biridir. Özellikle tarihî roman gibi gerçekliğin sağlanmasının daha önemli olduğu bir roman türünde hiç kuşkusuz mekân fonksiyonel bir rol üstlenir. Tarihî romanın mekânı öykü zamanının bütün özelliklerine sahip olmalıdır.

Bakı-1501 romanında mekanları belirli bir sıralamaya tabi tutabiliriz. Bunlardan ilki anlatının başkişileri olarak tanımladığımız Şah İsmail ve Bibihanım gibi devlet idarecilerinin sarayları. İkincisi savaş meydanları ve kaleler; üçüncüsü ise şehirler, sıradan insanların evleri, kervansaraylar yani halka ait yaşam alanlarıdır. Romanda tasvir anlatım tekniği yazarın çoğunlukla mekân anlatımında başvurduğu bir yöntemdir. Mekânın anlatımındaki gerçekçilik yapının da gerçekçiliğinin bir göstergesi olarak görülmektedir.

Romanın ilk mekânı Şirvanşahlar sarayının bulunduğu Bakü ve onun çevresi ile Şirvanşahlar sarayıdır. Gazi Bey'in Bibihanım'la tanışmasının anlatıldığı bu bölümde mekân anlatı için önemli bir rol üstlenir. Bibihanım'ın yaşadığı yer onun dış güzelliğini ve iç dünyasını yansıtacak şekilde tasvir edilmiştir: *"İlahi, insan eli neye kadirdir? Bu susuz, kumsal âlemin ortasındaki bu küçük bahçe cennetin bir köşesiydi. Bahçenin tam ortasında makara ile çalışan bir kuyu, kuyunun etrafında kızıl kumlar üstüne serilmiş masmavi asmalar, bir katlı yatsı yapalag evin sekisi boyunca kızıl gül ve başka çiçek dalları, karşıda duvar boyunca kısa incir ağaçları görünüyordu..."* (CAFERZADE 1981: 13) Bibihanım bu mekândan saraya gelin gider, orada her şey buradakini tersidir. Bu küçük bahçe ne kadar sakın ve gösterişsizse orası da o kadar gösterişli ve kalabalıktır. Fakat bu gösteriş içerisinde Bibihanım adeta bir zindan hayatı yaşar.

Romanda mekân tasvirlerinin öykü zamanının gerçekleri dikkate alınarak yapıldığı görülmektedir. Özellikle halkın yoksulluğu ile sarayın ihtişamının ortaya konulması dikkat çeken bir başka özelliktir. Şah İsmail'in sarayının tasviri şöyle yapılır: *"Saray oldukça büyüktü. Bronz işlemeli, parmaklıklı bahçe kapısının her zaman açık olduğu söylemek mümkün. Büyük deve kervanlarının yerleşebileceği büyük, bağ altı bahçe yüksek hücre duvarlarla çevrelenmişti... Bahçenin ortasında gül bahçeleri içerisinde, fışkıyeli, düpduru, gözyaşı gibi su dolu havuz vardı..."* (CAFERZADE 1981: 215) Şah İsmail'in sarayının bu tasviri yaklaşık üç sayfa devam etmektedir. Sarayın ihtişamı bütünüyle gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. İnsanların yaşam şekillerini ortaya koyması bakımından da roman içindeki mekânların anlatımları oldukça başarılıdır. Kervansaray ve Dergahgulu'nun evinin kısa kısa tasvirleri bu anlatımlara örnek gösterilebilir.

Roman kültürel unsurlar ve yaşam şekillerini yansıtmaları bakımından da tarihî roman olma özellikleri taşımaktadır. Öykü zamanı içerisinde ister kurmaca kişilikler isterse gerçek kişilikler olsun yaşam şekilleri ve gelenekleri ile de romanda geniş yer alırlar. Anlatı kişilerinin kıyafetleri, yemekleri, eğlenceleri ve kültürleri bu unsurların en önemlileridir.

Kıyafetler konusunda ilk anlatı Gazi Bey'in küçük bir evde gördüğü ve âşık olduğu Bibihanım'ın sade giyim şekli ile saray hanımlarının şatafatlı giyimleri karşılaştırılarak verilir. *"Saray hanımlarının altın işlemeli giyimleri, elvan örtüleri, altınlı, incili, elmaslı süslerine alışmış şehzade sade giyimli bir kızın böyle güzel görünebileceğine inanamıyordu..."* (CAFERZADE 1981: 13) Romanda bütün kahramanların

giyimlerini belirten ifadelere rastlanır. Bir postacının, dervişin, komutanların, sultan hanımların, padişahların ve halkın giyim şekilleri hakkında romanın çeşitli bölümlerinde bilgiler bulunmaktadır. Kısacası romanın kişi kadrosu içinde yer alan herkesin veya her zümrenin giyim şekli yansıtılmaya çalışılmıştır. Tarihî roman tanımlaması içerisinde bu ayrıntı oldukça önemli bir yere sahiptir. *“Sırtında beyaz, altın yakalı al sırmalı kumaştan cübbe vardı. Yenlerine deri koyulmuştu. Başında on iki köşeli kırmızı papak vardı...”* (CAFERZADE 1981: 89)

Bakı-1501'de yemekler ve sofraya geleneği hakkında da geniş bilgiler verilmektedir. Bibihanım'ın Gazi Bey'le ilk karşılaşmalarında kurduğu sofraya, saray yemekleri ve kervansaraylarda verilen yemekler anlatı da yaşam şekillerinin bir göstergesi olarak yer almışlardır. *“Sofraya kurulmuştu. Sofranın başında çay tezgâhı vardı. Sofraya çaydan, püskende, şirbedüşende, pekmez, incir reçeli, zencilferec, tut kurusu, incir kabuğunun kurusu, peynir, yağ, tandır ekmeği, tuz, biber, tarlan toplanmış taze sebzeler koyulmuştu.”* (CAFERZADE 1981: 16)

Romanda eğlenceler de kültürel yaşamın aktarılmasında önemli bir yere sahiptirler. Her alanda olduğu gibi iki ayrı eğlence kültüründen söz etmek mümkündür. Biri saray halkının eğlenceleri diğeri ise kervansaraylarda yolcuları dinlendirmek için para karşılığı düzenlenen ip cambazları ve maymunların yer aldığı eğlenceler. Şah İsmail'in sarayında düzenlenen şiir meclisleri ve eğlenceler saray yaşantısının gösterişi olarak karşımıza çıkmaktadır. *“Meclis dem idi. Şiire, ilme, musikiye, önem veren vezîr vekil de buradaydı. Mecliste onlar şah mesnedine yakın yerde oturmuşlardı. Odaya taht koyulmamıştı...”* (CAFERZADE 1981: 246) Aytekin'in güzel dansının anlatıldığı bölümler, şahın şiir meclisleri, av törenleri saray halkının eğlencelerine örnek olarak romanda yer alırlar.

Bakı-1501 romanında dönemin saraylarındaki kültürel yaşama ait bilgilerde bulunmaktadır. Özellikle Şah İsmail'in şiire olan düşkünlüğü nedeniyle sarayında şiir meclisleri düzenlemesi ve bu meclislere bir padişah olarak değil de bir şair olarak katılması, sarayın kültür yapısını ortaya koymasına bakımından önemli anlatımlardır. Şah İsmail bir padişah olmasının yanı sıra Hataî, Şah Hataî, Miskin Hataî ve Hasta Hataî mahlaslarıyla şiirler yazmış ve klasik Türk şiirinin büyük şairleri arasında yer almıştır. Şah İsmail sadece şiire düşkün değildir. O sarayını bir kültür ve sanat merkezi haline getirmeye çalışmış devrinin her alandaki büyük sanatçıları sarayında toplayarak sanata büyük önem verdiğini göstermiştir. Romanda Şah İsmail'in kitaplara olan aşırı ilgisinden de bahsedilmektedir. Devrinin büyük hattatlarını sarayına toplayarak güzel bir kütüphane kurmayı başarmıştır. Şah İsmail sarayının kültürel yapısına dair verilen bu bilgiler gerçek tarih bilgileri ile de örtüşmektedir. *“Şah İsmail 1522'de ressam Kemalettin Behzâd'ın saray kütüphanesi reisliğine tayin edilmesi hakkında hususi ferman vermişti. Bu fermanla, medeniyete, sanata büyük önem veren Şah İsmail'in sanat adamlarına olan yardımseverliği hem de Behzâd'ın sanatkârlar arasında ve devlet içindeki mevkiisi gösterilmiştir.”* (VURGUN vd. 1960: 326) Romanda da Şah İsmail bu özelliği üzerinde sık sık durulmaktadır. Ressamlar, hattatlar, şairler ve diğer sanatkârlar Şahın sarayının en değerleri insanlardır. Şah, sanat düşkünlüğü nedeniyle neredeyse canından olacaktır. Şah İsmail'e karşı intikam hırsı ile büyüyen Aytekin, bir dansçı olarak sarayın en itibarlı insanlarından biri haline

gelmiş ve hayal bile edemeyeceği kadar saygı görmüştür. Şah İsmail'e karşı düzenlediği saldırıdan sonra saraydan kaçmasının ve takip edilmemesinin ardında yatan sebep de büyük ölçüde İsmail'in onun sanatına duyduğu saygıdan kaynaklanmaktadır. Dönemin önemli sanatçılarından Miskin Abdal ve Fuzûlî, Şah İsmail'in en değer verdiği kişileridir. Miskin Abdal sarayda iyi bir yaşam sürmektedir. Fakat Fuzulî şahın arzusunun rağmen saraya getirilememiştir. Fuzûlî'nin Şah İsmail'e ithaf ettiği Beng ü Bade sarayda en çok değer verilen eserlerden biridir. *"Bugün şiir meclisinde demek mümkün ki, yeni ad çekilecekti. Doğrudur Hataî önceden onların Şiirlerini işitmiş, varaklarda okumuştur. Lakin bu meclis bütünüyle iki şahsa Muhammet Fuzûlî'ye ve Miskin Abdal'a adanacaktı."* (CAFERZADE 1981: 239-240)

Azize Caferzade, romanında Şah İsmail'in Türkçe konusundaki düşüncelerine de yer vererek öykü zamanının farklı bir özelliğine daha dikkati çekmiştir. Şiir dili olarak Arapça ve Farsçanın rağbet gördüğü bir dönemde Şah İsmail Türkçe şiirler yazmış ve sarayında Türkçeyi devlet dili olarak ilan etmiştir. Türkçe şiirler yazan şairlere daha çok değer vermiştir. *"Hayır! Bundan sonra Safevi hanedanının bütün yazışmaları ana dilimizde olacak! Sarayda herkes bu dille konuşacak ve yazacak! Sadece peygamber salavatullahın koyduğu ibadetten başka, kesinlikle Arapça ve Farsça kelime konuşulmayacak."* (CAFERZADE 1981: 260) Şah İsmail'in gerçek yaşamında da romanda olduğu gibi Türkçeye değer verdiği onu Arapça ve Farsçadan üstün gördüğü ve devletin resmi dili olarak ilan ettiği bilinmektedir. Onun sarayında Türkçe resmî ve edebî dil olarak değer kazanmıştır. *"Türkçe sarayın resmî dili olarak orada da Şah Abbas ve halefleri zamanında hâkimiyetini koruduğu gibi bu şehirde de Türkçe şiirler yazan birçok şair de yetişti. Çünkü Türkçe yalnız emirlerin dili değil, hanedanın da ana dili idi. Şah İsmail'in Farsçadan çok Türkçe şiirler yazması ve Ali Şir Nevaî'nin eserlerine olan düşkünlüğü ana dilinin Türkçe olmasından ileri geliyordu..."* (SÜMER 1999: 5-6)

Bakı-1501 öykü zamanı olarak ele aldığı dönemin ticarî, dinî ve sosyal yaşamı hakkında da oldukça önemli ve geniş bilgiler veren ve bunları anlatının kurmaca dünyasının içine başarılı şekilde kaynaştıran bir eserdir. Romanda kervanlar ve kervansaraylar ticaret yaşamının temelidir. Şehirler ve ülkeler arasındaki ticareti zengin kervan sahipleri ve tüccarlar idare etmektedirler. Bunlar sadece ticaretle uğraşan kişiler değildir. Aynı zamanda dönemlerinin siyasî yaşamlarında da önemli rol oynayan kişilerdir. Romanın kurmaca kişilerinden biri olan Hacı Salman, oldukça zengin bir tüccar aynı zamanda Şah İsmail'in, Anadolu'daki Şiirleri organize etme işlerini yürüten biridir. Kervanlarla birlikte seyahat eden yabancı bir elçinin defterine kaydettiği notlar dönemin ticarî yaşamı ile önemli bilgiler vermektedir. *"Buradan Avrupa pazarlarına özellikle İngiltere'ye ucuz ham ipek alıp götürmek mümkün. İngiltere tüccarları burada karangî olarak adlandırılan parçanın iki topunu altı batman ham ipeğe değiştiriyorlar. Nazik al yün kumaşın bir kulacını 25-30 şahya sattıkları halde, ham ipeğin batmanına altı şahı veriyorlar. Türk tacirleri köylülerden ipeği daha ucuzca alıp, her defa kırk elli at yükü ipek götürüp, yerine para kesilmesi için gümüş getiriyorlar."* (CAFERZADE 1981: 184)

Zengin ticaret yaşamının yanı sıra halkın zor yaşam şartları da romanın dönemin yaşam şartlarını yansıttığı bölümleridir. Bu konu romanın gerçekçiliği

açısından oldukça önemlidir. Halkın yaşamının anlatımı konuya bütünlük kazandırmıştır. Köylünün zor yaşamı, şehirlerdeki yoksulluk, saray ve halk arasındaki kopukluk romanın değişik bölümlerinde farklı anlatım ve konular içinde ele alınır. Bibihanım'a saray halkının yaklaşımı, asil bir aileden olmadığı için saraya kabul edilmek istenmemesi, Bibihanım'ın birlikte yaşadığı insanların yoksulluğu, Aytekin'in ailesinin yaşadığı zulüm, Dergahgulu'nun ve şehirlerde yaşayan halkın sıkıntılı yaşamları bu olaylardan bazılarıdır. Bölgenin sık sık yönetim değiştirmesi, savaşlar ve ağır vergiler halkın yaşamın zorlaştıran unsurlar olarak okuyucuya aktarılmıştır. *"Seni ölmeyesin, külfetimin boğazını kesmiş zalim oğlu. Köye her gelişimde çalışıyorum ki gözüme görünmeyeyim. Elime bir kurus geçiyorsa, vergi adına elimden alıyor..."* (CAFERZADE1981: 157)

Romanda geniş yer bulan ve sık sık anlatılan kölelik kurumu ve köle pazarları da öykü zamanının toplumsal yaşamının bir gerçeği olarak romanda yer almıştır. Anlatının baş kadın karakterlerinden biri olan Aytekin'in de köle olarak alınıp satılması, yaşadığı sıkıntılar, yazarın bu kurum üzerine çekmek istediğin dikkatin önemini göstermektedir. *"O günün akşamına doğru kabilenin eski ve yeni yurtlarında bir insan bile kalmadı. Şiiliği kabul etmeyenlerin çoğu kılıçtan geçirildi. Kalanlar esir düştü. Esirler içinde kız ve gelinler vardı. Hepsinin kollarına zincir vurulmuştu..."* (CAFERZADE 1981: 61) Köle pazarlarında insanların yaşadıkları küçük düşürücü durumlar, özellikle kadınların gördüğü kötü muamele kölelik kurumunun anlatıldığı bölümlerde geniş yer verilir.

Bakı-1501'de toplumsal yaşam içerisinde önemli bir yere sahip olan din de insanların yaşamına yön veren unsur olarak en çok işlenen konudur. Anlatıya konu olan olayların temelinde dinî bir mücadele yatmaktadır. Bu nedenle anlatıda dinin önemli bir unsur olarak öne çıkması doğaldır. Şah İsmail'in Bakü'yü işgal etmesinde, binlerce insanı kılıçtan geçirmesinde ve Sultan Selim'le Çaldıran Savaşı'na girmesinin temelinde kendi mezhebini yayma ve kabul ettirme ideali yatmaktadır. Şiiliği kabul etmeyen insanlar acımasızca katledilirler. Bir Kabilenin Sonu adlı bölümde bu nedenle bir köyün bütün halkıyla birlikte yok edilişi anlatılır. Bakü halkının tamamına yakın kılıçtan geçirilir.

Bu din mücadelelerin yanı sıra toplumsal yaşama yön veren ve siyasî yaşamda da oldukça etken olan tarikatlar da roman da geniş yer bulan unsurlardan biridir. Şah İsmail'in Anadolu'daki örgütlenmesinde ve taraftar kazanmasında en aktif rolü tarikatlar ve sofular üstlenmişlerdir. Tarikatların dünya görüşü, insana bakış açıları, liderlik ve mürşitlik anlayışları, dini siyasî bir erk olarak kullanmaları romanda sıkça işlenmiştir. Safevi devletinin kuruluşunun temellerinde yatan nedenlerden birinin de tarikat liderliği mücadelesi olduğu düşünülünce o dönemde tarikatların önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Tarikatların iç yapıları da romanda yer bulmuştur. Derviş İbrahim'in kırk günlük inzivası ve bu inzivadaki iç dünyası tarikatlarla ilgili anlatımların en güzel örneklerindedir. Tarikatların da halkı sömüren onların dinî duygularından istifade eden kurumlar oldukları açıkça anlatılmaktadır. *"Nasipsizler her yerde aldatıldıkları gibi buralarda da azap ve zahmet içindeydiler, eli Kuran'lı, dili imanlı, virdi süphanlı pirlar bu zavalluları ölümler ve kalam savaşlarına boş gün ve ahiret adına götürürlerken hiçbir şeye, hiç kimseye aman vermiyorlardı..."* (CAFERZADE 1981: 141) Romanda Derviş İbrahim'in

ağzıyla gerçek bir dervişin dünya görüşü dile getirilir. Derviş İbrahim'in, Şah İsmail'den öğrenmek istediği tek şey, kemale ermiş bir insanın başkalarına nasıl zulmedebildiğidir.

Dönemin yaşam şekillerinin ve geleneklerinin yer aldığı en geniş bölüm Aytekin'in kabilesinin yaşadığı facianın anlatıldığı kısımdır. Bu ailenin bireyleri dönemin siyasî çalkantılarından uzakta kendi hallerinde yaşamlarını devam ettirmektedirler. Bir derviş tarafından İslamiyet'le tanıştırılmış fakat kabile halkı derviş öldükten sonra eski geleneklerini yaşamaya devam etmişlerdir. İslamiyet'ten önceki yaşam şekillerini ve inanç sistemlerini İslamiyet'le birleştirmişlerdir. Bu kabile de çocuklara İslamiyet'le birlikte adet olmaya başlayan yeni adların yanı sıra Gümüşbike, Çiçekkadın, Bulut ve Aytekin gibi Türk adları da verilmektedir. *"Hikâyemizin meydana geldiği yıllara kabile yarı göçebe hayat sürüyordu. Ashında göçebelikten yalnızca izler kalmıştı. Kabileliler hem hayvancılık hem de ekincilikle uğraşıyorlardı..."*(CAFERZADE 1981: 35) Sanatkâr Mahallesi adlı bölümde ise şehir yaşamı en ince ayrıntısına kadar tasvir edilir. Çeşitli meslek sahiplerinin ticaret hayatı, evlerinin şekilleri anlatılarak öykü zamanının kırsal ve şehir yaşamı okuyucunun gözünde canlandırılmaya çalışılır. Bu anlatımlar romanın tarihî yönünün değerlendirilmesi bakımından oldukça önemlidir. Tarihin sadece savaşırlardan ve saraylardan ibaret olmadığı romanın içinde gayet başarılı bir anlatımla verilmiştir.

Azize Caferzade, eserlerinde halk anlatılarından ve onların zengin dünyasından geniş şekilde faydalanan bir yazardır. Halk anlatılarını konu ve teknik açıdan bir bütünlük oluşturacak şekilde eserlerinde kullanır. *Bakı-1501*'de de Gazi Bey, Kızlar Kayalığı'nda gezerken burayla ilgili halk anlatısı esere yerleştirilmiştir. Romanın değişik bölümlerinde bayatılardan da geniş bir şekilde faydalanılmış ve bayatlar anlatı kişilerinin iç dünyalarını yansıtan unsurlar olarak romanda yer almıştır. Bunların yanı sıra Nesimî'nin, Fuzûlî'nin, Hataî'nin ve Miskin Abdal'ın şiirleri de romanın kültürel yapısını yansıtan unsurlar olarak esere girmişlerdir. Bunlar dolgu unsurları değildir hemen hemen hepsi fonksiyoneldir. Öykü zamanının toplumsal, siyasî ve dinî yaşamını belirginleştiren örneklerdir.

*"Zülm erşe dayanıb, aman ağalar,
Açılın gapular, Şab hümmetine!
Ne aman, ne güman galmadı bizde,
Açılın gapular, Şab hümmetine!*

...
*Erdebilin yolu cebdi, dumandı,
Zalımların zülmü erşe dayandı,
Elinin gulları gâna boyandı,
Açılın gapular, Şab hümmetine!
..."*(CAFERZADE 1981: 142)

Bu eseri tarihî roman çerçevesi içerisinde simgesel unsurlar bakımından da değerlendirmek gerekir. Çünkü romanda, tarihî gerçekler veya tarihî kişilikler aracılığıyla yazara ait düşünceler dile getirilmektedir ve sanki okuyucuda bilinçaltı bir unsur oluşturması amacı ile bu düşünceler sürekli

tekrarlanmaktadır. Romanın bütününe yayılmış bir halde anlatının başından sonuna kadar var olan idealist fikir Türklük ve Türkler arasındaki birlik düşüncesidir. Bu düşünceler açısından romanda tarihsel gerçeklerin kısmen de olsa imgesel değerlere feda edildiği söylenebilir. Bu tarihsel roman açısından bir kusur olarak kabul edilse de Caferzade'nin romanı yazdığı ideolojik ve siyasal ortam göz önünde bulundurulmalıdır. *"Tarihsel romancıdan beklenen şey tarihsel gerçekleri imgesel değerler uğruna, imgesel öğeleri de tarihsel gerçekler uğruna feda etmemesidir."* (GECİKLİ 2004: 26)

Yazarın, Türklük ve Türk dünyasının birliği ile ilgili düşüncelerini konusunu tarihten alan bir eserin dışında ifade edilmesi imkânsızdır. Azerbaycan'da egemen ideoloji olan Sovyet rejiminin buna izin vermesi söz konusu değildir. Bu nedenle Azerbaycan edebiyatında tarihî konulara yönelmenin nedenlerinden biri yazara ait fikirlerin ifade edilebilmesi bakımından Sovyet rejiminin sansüründen kısmen de olsa kurtulabilme düşüncesidir. Tarihî romanlar aynı zamanda tezli eserlerdir. İdeolojik bir bilinç ve toplumsal uyanış sürecine katkıda bulunma, egemen ideoloji ve onun dayatmalarına karşı mücadelede bir bilinçlenme olgusu olarak tarihe yönelme söz konusudur. *"Birçok tarihsel roman yazarı, şimdiki zamanda egemen koşulların vurgulanması amacıyla da yazımsal yaratımın merkezine yerleştiriyor tarihi."* (GÖGEBAKAN 2004: 78) Caferzade ve diğer Azerî yazarları ulusal bilinçlenme ve millî değerlere sahip çıkma adına tarihî romanlara ideolojik bir tepkinin sonucu olarak yönelmişlerdir. Bu açıdan değerlendirildiğinde *Bakı-1501* de tarihî gerçeklerin olmasa bile tarihî kişiliklerin özellikle de anlatının baş kişilerinin düşünce olarak yazarın sözünü taşımaya zorlandıkları söylenebilir. Bu durumda tarihî roman içerik olarak bireysel olmaktan uzaklaşıp politik ve toplumsal olmuştur. Şah İsmail'in yaptığı kanlı mücadelenin temeli dinî inançlardaki farklılıklara dayanmaktadır. Fakat yazar tarafından bu savaşlar Türkün Türk'e yaptığı zulüm olarak değerlendirilir. Aynı şekilde Çaldıran Savaşı'nın değerlendirilmesi de bu şekildedir. Bibihanım'ın Şah İsmail'i Bakü kuşatmasından vazgeçirmek için söyledikleri yazarın bu konudaki düşünce yapısını ortaya koyması bakımından önemlidir. *"Sen de iyi biliyorsun ki bu savaş iki düşman halk arasında değil. Kıran da kırılan da bir yurdun bir halkın evlatlarıdır. Kardeş kardeşin kanını döküyor. Şirvan'da da burada da, savaş olan her yerde..."* (CAFERZADE 1981: 90–91) Bu düşünceler romanda sık sık dile getirilerek, kardeşkanı dökmenin hiçbir haklı sebebi olamayacağı anlatılmaya çalışılır.

Sonuç: Sovyet döneminde Azerbaycan edebiyatında yazılmış tarihî romanları değerlendirirken, bu romanların ortaya çıkış nedenlerinden en önemlisi yazarların ideolojik baskıdan kurtulma düşünceleri olduğu göz ardı edilmemelidir. *Bakı-1501* söylem açısından oldukça milliyetçi düşünceler taşıyan bir romandır. Yazarın tarihî kahramanlara söylettirdiği Türklük ve Türkçe ile ilgili düşünceleri oldukça idealist fikirlerdir.

Bakı-1501, tarihî gerçekler ve roman sanatı bakımından da Azerbaycan edebiyatının önemli eserleri arasında yer almaktadır. Yazar tarihî gerçekler ve bilgilerle kendi kurmaca dünyasını sanatsal bir bütünlük içinde sunar. Roman, sadece tarihî bilgi yığını veya sadece tarihî gerçeklikten uzak kurmaca bir âlem

Bakı-1501 Romanının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme

değildir. Tarihî gerçekler oldukları gibi esere alınır. Öykü zamanının kişi yapısı, gelenekleri, kültürü, yaşam biçimi ve üretim ilişkileri gerçeğe yakın ölçülerde işlenir. Yazarın kendi kişileri ile tarihî kahramanları kaynaştırmada ve bir arada bir bütün halinde sunmada da oldukça başarılı olduğu görülmektedir. Kurmaca kişiler ile gerçek kişiler anlatıda farklı konular ve olaylar etrafında birleşirler. İç dünyaları ve düşünce yapıları ile okuyucunun karşısında çok yönlü kişilikler olarak yer alırlar. Öyküleme zamanından dört asır önce yaşamış insanların hangi olaya nasıl tepki verebileceği konusunda gerçekçi olabilmek ve buna okuyucuyu ikna etmek tarihî roman yazarı açısından büyük bir başarıdır. Tarihî roman çerçevesi içerisinde değerlendirildiğinde *Bakı-1501*'in Azerbaycan edebiyatının en başarılı tarihî romanlarından biri olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- AHMEDOV, Teymur. (1987). **Azerbaycan Sovyet Yazıcıları**, Bakü: Yazıcı.
- AHUNDOV, Yavuz. (1988). **Tarih ve Roman**, Bakü: Yazıcı.
- AYTAÇ, Gürsel. (1990). **Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler**, Ankara: Gündoğan.
- BAKHTİN, Mikhail. (2001). **Karnavaldan Romana**, hzl. Sibel Irzık, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- CAFERZADE, Azize. (1981). **Bakı-1501**, Bakü: Yazıcı.
- (1990). **Anamın Masalları**, hzl. Halil Açıkgöz vd., İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- GEÇİKLİ, Kubilay. (2004). **Sır Walter Scott'un Dilinden Üçüncü Haçlı Seferi: The Talisman**, Yayınlanmamış Seminer Çalışması, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- GÖĞEBAKAN, Turgut. (2004). **Tarihsel Roman Üzerine**, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAFKASYALI, Ali. (1989). **Çağdaş Azerbaycan Kadın Sanatkârları**, Ankara: Güvenmat Yayıncılık.
- LUKACS, Georg. (1965). **Der Historische Roman**, Neuwiel und Berlin: Luchterhand Verlag.
- SÜMER, Faruk. (1999). **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- VAHİDOĞLU, Yaşar Karayev. (1997). **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, C.5, hzl: Melek Özyetkin, Yunus Gündüz, Fatma Akpınar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- VURGUN, Samet vd. (1960). **Azerbaycan Edebiyat Tarihi**, Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.
- YALÇIN, Alemdar. (2002). **Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı**, Ankara: Akçağ Yayınları.